

УДК: 069: 75.03 (477.74)

Котова О. О.

канд. мистецтвознавства, кафедра образотворчого мистецтва художньо-графічного факультету, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д.Ушинського, м.Одеса

ОСОБЛИВОСТІ МИСТЕЦЬКОГО НОНКОНФОРМІЗМУ В ОДЕСІ

Котова О.О. Особливості мистецького нонконформізму в Одесі. Стаття присвячена нонконформізму як явищу культури на матеріалі творчості групи художників Одеси. Запропоновано регіональний напрям дослідження нонконформізму: вивчення культурологічних засад регіону, виявлення специфіки «одеської школи». Розглянуто процес становлення нонконформістського руху в культурі Одеси, виявлено передумови його виникнення та наслідки. Виділено основні етапи формування одеського мистецького нонконформізму, підкреслено своєрідність творчості нонконформістів Одеси, досліджено їх життєві і творчі засади у світовому культурному контексті 60-80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Мистецький нонконформізм Одеси, андерграунд, неофіційне мистецтво.

Котова О.А. Особенности художественного нонконформизма в Одессе. Стаття посвящена нонконформизму как явлению культуры на материале творчества художников Одессы 1960-80-х гг. Предложено региональное направление исследования нонконформизма: изучение культурологических основ региона, выявление специфики «одесской школы». Рассмотрен процесс становления нонконформистского движения в культуре Одессы, выявлены предпосылки его возникновения и последствия. Выделены основные этапы формирования творчества группы художников-нонконформистов Одессы в мировом культурном контексте 60-80-х гг. ХХ ст.

Ключевые слова: художественный нонконформизм Одессы, андерграунд, неофициальное искусство.

Kotova O.A. Nonconformist art of Odessa in socio-cultural space of Ukraine in 1960-80s. The article is a research into non-conformism as a phenomenon of culture on creative material of Odessa artist group, one of the sources of underground culture in former USSR in 1960-80s. The article is about the specific features of underground in Odessa, about the artists-nonconformists, their vital and creative principles, special features of their creative language, methods, concepts within the cultural context of 60-80 years of the 20 th century.

Keywords: nonconformist art of Odessa, the underground, unofficial art.

Надійшла до редакції 28.04.2013

Постановка проблеми. Одеський мистецький нонконформізм 1960-80-х був одним з тих феноменів, що привнесли в українську культуру традиції свободи, інакомислення, індивідуалізму, що стало підґрунтям для її оновлення в наші дні. Про зростаючий інтерес до мистецтва нонконформістів Одеси свідчить проведення численних виставок, аукціонів (у тому числі «Крісті» та «Сотбіс»), відкриття музеїв, більшу частину колекції яких складають твори нонконформістів, друк каталогів, регулярна увага преси тощо. Можна навіть назвати мейнстрімом андерграунд 1960-80-х за кількістю інформації, що з'явилася в ХХІ ст., а з приводу визнання (зайняття керівних посад), отримання звань «заслужений художник України» істеблішментом. Елітарне стало модним і масовим (навіть якщо звернути увагу лише на той факт, скільки підробок «на чорному ринку» з'явилось нещодавно під В.Хруща, Ю.Коваленка, Ю.Єгорова тощо). Тільки за останній рік три рази відтворювався інтер'єр одеських квартирних виставок і два рази відтворювався паркан з написом «Сичик+Хрущик». Неофіційне мистецтво частково стало офіційним, гнане мистецтво – визнаним, частина підпілля канула в лету, а частина залишилася нонконформістами, в опозиції до ринку, точніше «продажності» мистецтва і пристосовності до ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мистецький нонконформізм Одеси, як культурний феномен, був помічений і високо оцінений західними і вітчизняними мистецтвознавцями і культурологами, серед яких: А. Ахмерова, В. Басанець, Т. Басанець, Є. Голубовський, М. Жаркова, Ф. Кохріхт, Л. Медведєва, Г. Меднікова, М. Мудрак, В. Савченко, О. Савицька, Г. Склярєнко, О. Тарасенко, О. Титаренко, О. Федорук та інші, які сформулювали і охарактеризували проблему, описали творчість головних представників нонконформістського мистецтва. Проте, формування одеського мистецького нонконформізму 1960-1980-х рр. потребує більш глибокого дослідження.

Мета даної статті – дослідження формування одеського мистецького нонконформізму в соціокультурному просторі України 1960-1980-х рр. **Завдання:** проаналізувати ситуацію в мистецькому житті Одеси, виявити особливості неофіційного мистецтва південного регіону. Об'єкт дослідження - соціокультурний простір України 1960-1980-х. Предмет дослідження - особливості одеського мистецького нонконформізму. Хронологічні рамки дослідження від «хрущовської відлиги» з 1956 р. і до «горбачовської перебудови» 1987 р.

Основний зміст. Одеське нонконформістське мистецтво 1960-80-х років мало «південноросійські» коріння і одночасно було пов'язано з західноєвропейською мистецькою традицією. Воно відрізнялося від російського нонконформізму тим, що в ньому, в основному, не було переслідування політичних завдань або боротьби з офіційною ідеологією, були пошуки «нової» пластичної мови, стилю і методів самовираження. У місті склалося активне нонконформістське середовище, відбулась серія квартирних виставок, існував «самвидав». Парканна виставка «Сичик+Хрущик» 1967 р. в Пале-Роялі біля Оперного театру на сім

років випередила відому московську «бульдозерну» виставку. Порівняно з іншими містами України, де нонконформісти були розрізненими, в Одесі виникла група художників, яку в різні часи називали «модерністи», «авангардисти», «андеграунд», «нонконформісти», яка створила конкуренцію одеській організації Спілки художників, що представляла офіційне мистецтво. Основу цієї групи склали О. Ануфрієв, В. Стрельников, Л. Ястреб, В. Маринюк, В. Басанець, В. Хрущ, С. Сичов, В. Наумець, Р. Макоєв, В. Сазонов, пізніше О. Стовбур, В. Цюпко, Є. Рахманін та інші, які були об'єднані та активні. Дружив з ними «лівий» у Спілці художників Ю. Єгоров. З'явилися перші колекціонери: скрипаль В. Асрієв, спортсмен Є. Суслов, сім'я Глузман. Спілкувалися з ними і підтримували молоді тоді журналісти Є. Голубовський і Ю. Михайлік, Ф. Кохріхт. Склалася середовище, прозване «нонконформістським» (умовним візуальним знаком могла б послужити робота Людмили Ястреб «Non»). Сутність ставлення до мистецтва в його абсолютному бутті і значенні визначила альтернативна свідомість в роки «відлиги».

Культурна ситуація того часу характеризується «микшованістю», певним дуалізмом нонконформізму та конформізму, який був притаманний одеситам: від активного, відкритого морально-естетичного бунтарства (В. Хрущ, О. Ануфрієв, С. Сичов) до андеграунду, підпільного неофіційного мистецтва, «інших» художників, маловідомих широкій публіці (В. Павлов, В. Сиренко, М. Новиков), а також «тихого», «прикордонного» з офіційним мистецтвом (Ю. Єгоров, В. Басанець, М. Степанов). Якщо в 1950-і рр., коли найменші прояви модернізму переслідувалися, найбільш «відкритим» нонконформістом був О. Соколов, то з середини 1980-х це стало більш поширеним у мистецькому колі явищем: з'явилися постконцептуалісти й трансавангардисти тощо.

Появі регіонального нонконформістського компонента в культурі Одеси 1960-80-х рр. сприяли: 1) інноваційні внутрішні культурні феномени, авангард у мистецтві початку ХХ ст.; 2) тиск ідеології і методу соціалістичного реалізму в 1950-і рр.; 3) соціальні зміни в 1960-і рр., пов'язані з «відлигою»; 4) міжнародні культурні акції 1970-х рр., 5) поява нової інформації: альбомів з репродукціями творів світового модерністського мистецтва, художніх журналів; 6) деяка динаміка та зміни в офіційному мистецтві: поява художників «суворого стилю» тощо.

Основних часових етапів формування мистецького нонконформізму Одеси виділено три: 1950-60-ті рр. - передумови виникнення, 1970-ті роки - розквіт нонконформізму і 1980-ті рр. - його трансформація в постмодерністські форми. Безпосереднім підґрунтям для появи одеських нонконформістів у 1950-х рр. була діяльність «першого авангардиста Одеси», косміста О. Соколова і творчість Ю. Єгорова, шістдесятника з елементами «суворого стилю».

Ядро нонконформістської групи становила п'ятірка близьких друзів: В. Стрельников, О. Ануфрієв, Л. Ястреб, В. Маринюк, В. Басанець. Незалежно трималися В. Хрущ і С. Сичов. Згадує

О. Ануфрієв: «Без підтримки один одного ми б не витримали... У мистецтві Одеси 60-х було мало формального, лабораторного... Був пошук почуттєвих начал, намацування природного, душевного. Це відмінні риси південної школи. З нами було важко боротися через нашу аполітичність і небажання займати місця в офіційних структурах» [1, с. 3].

У 1960-70-ті рр. в Одесі нонконформістська спільнота налічувала більше тридцяти художників, крім вищезазначених: А. Антонюк, А. Асаба, І. Божко, П. Борисюк, О. Волошинов, Н. Гайдук, Л. Дульфан, А. Зільберман, Ю. Коваленко, М. Ковальський, Р. Макоєв, Л. Межберг, М. Морозов, В. Наумець, М. Новиков, І. Островський, Є. Рахманін, В. Рисович, В. Сазонов, Е. Серпіонова, М. Степанов, О. Стовбур, В. Цюпко, М. Черешня, Ю. Шуревич й інші.

Інформація про легендарну акцію «Сичик + Хрущик» дійшла до нас в декілька міфологічному стані. Вона відбулася в Одесі в 1967 р. в сквері Пале-Рояль на паркані, що оточував Оперний театр, який перебував тоді на ремонті. Після чергового засідання виставкому одеської організації Спілки художників, де відхилили роботи Валентина Хруща та Станіслава Сичова, художники понуро сиділи в Пале-Роялі. Раптом Сичов запропонував розвісити роботи на паркані. Після колівань Хрущ погодився. Розвісили твори, створивши загальну композицію, а посередині підписали «Сичик + Хрущик». На виставку зібралися знайомі художники, журналісти, випадкові глядачі, комсомольські працівники. [7, с.146]. Нарешті, міліція заборонила виставку, хоча покараним ніхто з організаторів не був (можливо, в силу відсутності подібних прецедентів, досвіду знайомих журналістів і м'якості одеського клімату). С. Сичов згадує: «Захід відразу відгукнувся на виставку повідомленнями радіо «Свободи» та «Бі-Бі-Сі», не розумію, що нас тоді вберегло» [1, с. 3]. Про виставку дізналися в андеграундних колах Москви і вона на довгий час стала «візитною картою» одеських нонконформістів. У 1987 р. на честь двадцятиріччя акції в Пале-Рояль прийшли з полотнами Є. Рахманін і В. Рисович, а вже через півгодини їх забрали дружинники і відвели до міліції. А в 1997 р., через тридцять років, асоціація «Нове мистецтво» запропонувала свою нонконформістську версію.

В 1960-ті рр. з'явилися перші колекціонери нонконформістського мистецтва: музиканти, літератори, журналісти, медики, дипломати: А. Шевчук, Є. Голубовський, В. Асрієв, А. Глузман, С. Вернік, В. Суслов, пізніше (у 1970-2000-і) колекціонери С. Лущик, Ф. Кохріхт, І. Федорков, П. Великанова, М. Кнобель, В. Виродов, А. Димчук та ін. Традиція квартирних виставок зі слів О. Шелестової почалася зі «серед» О. Соколова, а за словами В. Стрельникова після його спілкування з художниками «Ліанозовської групи». Сформувалося культурне нонконформістське середовище.

1970-ті рр. були найбільш плідними для нонконформістів. В. Стрельников часто відлучався в Москву «розвіяти тугу», де познайомився з В. Янкілевським, В. Пивоваровим, І. Кабаковим, О. Рабіним та іншими «неофіційними художника-

ми». У другій половині 1970-х одесити активно брали участь у квартирних виставках, читали «Архіпелаг Гулаг», контактували з іноземними дипломатами та репортерами, які купували їх роботи, в ті часи, коли неможна було спілкуватися з іноземцями, хто перебував у листуванні, коли це було небезпечно. Коли не було майже ніякої інформації, знаходили репродукції, зразки сучасного мистецтва. Одеса мала «магніт» у вигляді активних творчих людей. В основному, збиралися у Ануфрієвих: гортали сторінки альбомів, тайно привезених з-за кордону (авангард, мистецтво ХХ ст., сучасне мистецтво високого рівня англійське, американське), були більш-менш обізнані в тому, що відбувається в світі. Збиралися також у Л. Ястреб і В. Маринюка, у О. Волошинова. Одеський регіон був одним з найбільш активних і яскравих культурних центрів України [7].

В 1970-ті рр. виставки проводилися також у холі редакції «Комсомольська іскра», де Є. Голубовський тоді виконував обов'язки завідуючого відділом культури, персональні покази робіт Л. Ястреб, В. Маринюка, А. Антонюка, Л. Дульфана та інших. З редакційних виставок і почалося визнання цих художників. А до епохи «домашніх виставок», був ще період художніх лотерей.

Маючи потребу в спілкуванні з колегами, публікою нонконформісти проводили квартирні виставки. Залишилося декілька документів: «Каталог колекції Володимира Асрієва» (Одеса, 1976), де зібрані 74 твори одеських художників» та другий каталог «Ястреб. Жовтень 76. Одеса», де було виставлено 99 творів Л.Ястреб, що свідчило про надзвичайно добре організовану атмосферу в Одесі [8, с. 9].

У 1972 р. нонконформісти здобули маленьку перемогу: у виставковому залі одеської організації Спілки художників відкрилася групова виставка п'яти художників, троє з яких В. Стрельников, В. Маринюк і С. Сичов. Вона не тривала і тижня, але народ товпився біля входу; на обговоренні їх підтримало ліве крило Спілки, а представники партійних органів змушені були їх привітати [1, с. 3].

Отже, на підставі фактів: численних квартирних виставок в Одесі (у В. Асрієва, В. Сусллова, А. Глузманна і т. д.), в Москві (у В. Сичова, Н. Щербакової і т. д.), спілкування з художниками легендарної «Ліанозовської групи», «парканної» виставки «Сичик + Хрущик» тощо показано існування в Одесі опозиції офіційному мистецтву. Одна з найважливіших акцій - виставка українських художників-нонконформістів (В. Стрельникова, Ф. Гуменюка, В. Макаренка, В. Сазонова, Н. Павленко, Л. Ястреб) в 1975 р. в Москві у колекціонера В. Сичова. Навесні 1976 р. там же пройшла друга виставка українського мистецтва, на якій експонувалися роботи В. Стрельникова, О. Ануфрієва, В. Басанця, В. Маринюка, В. Хруща, В. Наумця, В. Цюпка [1, с. 3]. У 1979 р. відбулася «Виставка українських художників» (МІОНХЕН-ЛОНДОН-ПАРИЖ-НЬЮ-ЙОРК), перша презентація українського неофіційного мистецтва за кордоном, у яку увійшли переважно твори одеситів.

Деякий час група, кістяк якої становили вищезазначені одеські художники, виступала під назвою «Шлях» (1990), брала участь у заснуванні галереї «Човен» (1992). На її ґрунті було створено об'єднання «Мамай» (1998). З 1983 р. інший прояв нонконформізму втілювалося в акціях постконцептуалістів одеського «АПТАР-Ту», що згодом переросло в «Медгерменевтику» (С. Ануфрієв, Л. Войцехов, С. Мартинчик й ін.). З середини 1980-х рр. заявила про себе виставками південна хвиля українського трансавангарду (О. Ройтбурд, В. Рябченко, С. Ликов та ін.). З 1986 р. у зв'язку з новою політикою держави (в період перебудови) в Одесі почався процес інституалізації андеграундних течій, а саме: заснування у 1986 р. Тоха (Товариства одеських художників), наприкінці 1980-х - початку 1990-х рр. створення на підставі Центру сучасного мистецтва «Тирс» асоціації «Нове мистецтво», що стимулювало швидку й інтенсивну експансію об'єктів, відеоінсталяцій, перформенсів.

В наш час в Одеському художньому музеї, в залах II пол. ХХ ст. в постійну експозицію включені роботи одеських нонконформістів (В.Басанця, Є.Рахманіна, В.Хруща, Л.Ястреб й ін.). Найбільш широко з одеських музеїв творчість нонконформістів представлено в Музеї сучасного мистецтва Одеси, який створено 10 квітня 2008 р. бізнесменом В. Мороховським на основі зібрання М. Кнобеля. У фондах Одеського літературного музею знаходиться також колекція В. Асрієва, музиканта та бизнесмена, яка зібралася завдяки постійним квартирних виставок на Бебеля, 19. З 3 по 24 березня 2013 р. галерея NT-Art представила в Одесі проект «Бебеля, 19. Квартирні виставки. Одеса, 1975-1979» (на основі колекцій В.Асрієва, А.Димчука та Ф.Кохріхта) який раніше демонструвався у Мистецькому Арсеналі в Києві. Продовження цього проекту, доповненого і розширеного відбулось там же з 12 червня 2013 р., де представлена «Одеська школа» (живопис, графіка, скульптура одеських художників ХХ і ХХІ ст.).

У світових та вітчизняних художніх музеях та галереях (у постійних експозиціях та сховищах) знаходиться чимала кількість робіт одеських нонконформістів. Плідно зі спадщиною одеських художників працює Музей сучасного мистецтва в Києві та київська галерея «Soviart» (президент Асоціації артгалерей України В. Хаматов). У 2004 р. в цій галереї було проведено ряд проектів, присвячених одеському неофіційному мистецтву. З 4 по 22 липня 2012 р. в Києві в «Будинку художника» був проведений масштабний проект «Комунікація ХХІ», де були представлені і роботи одеситів.

Нонконформізм був скоріше явищем елітарним, ніж масовим, малозрозумілим більшості населення, однак, підтримуваний тонким прошарком інтелігенції. Мистецтво одеських нонконформістів 1960-70-х рр. було досить цнотливо, трималося в рамках стилю, форми з загостренням модерністських і національних рис. Екстремістські, епатажні прояви західного неоавангарда знайшли втілення у творчості одеських «дев'яностників», у зверненні до табуованих раніше

тем: релігії, смерті, сексу. Нонконформізм у творчості одеських художників пройшов шлях від знищення заборон на стилістичні прояви в мистецтві до незгоди з офіційними, ідеологічними та моральними заборонами.

В образотворчому мистецтві Одеси нонконформізм проявився в наступних аспектах: 1) філософському, світоглядному - зверненні до національного, підсвідомого, образно-інтуїтивного, сакрального; 2) психологічному: неприйнятті соціалістичного колективізму, вимушеної ізоляції, протесті проти догм, стандартів, фальшивості, диктату соціалістичної ідеології; 3) соціальному: створенні своєї системи ставлення до навколишнього світу; 4) моральному: відстоюванні власної позиції, відповідальності перед суспільством, гідності і моральних цінностей, права на показ творів; 5) художньому: створенні нових естетичних цінностей, адекватних власним поглядам і сучасному мистецтву; 6) аксіологічному: захисту або створенні, відновленні внутрішніх (естетичних, соціальних) цінностей, наприклад волі.

Висновки. Сьогодні мистецтво одеських нонконформістів викликає живий інтерес, залучаючи щирістю та виразністю, про що свідчать численні виставки в Україні та за кордоном. Їх заслуга в тому, що вони частково заповнили нішу між авангардом і сучасним мистецтвом. Це було досить велике (за кількістю «нонконформістських» художників і широтою художніх акцій) і системне явище на відміну від Києва, Львова та інших міст України. Значення нонконформізму в культурі полягає у виховній ролі молодшого покоління художників, відновленні національних особливостей культури.

Проте залишаються ще деякі лакуни у дослідженні нонконформістських проявів у вітчизняній культурі; наприклад, у перспективі можливо більш ретельно прослідити концептуальні мистецькі акції 1960-80-х рр. в Україні, особливо, в Одесі.

Одеський художній нонконформізм був налаштований на діалог із сучасною світовою культурою, не приймав вимушеної ізоляції, мав самостійний і оригінальний характер, був художньо-естетичним синтезом традицій. Він поєднав модерністську стилістику з продуктивним переосмисленням принципів класичної європейської та східної культур, народного українського мистецтва, південноруської школи живопису і культури Причорномор'я.

Література

1. Ахмерова А. Под негласным надзором. Этюды художественной жизни Одессы 60-70 годов // Юг. – 1993. – №1 – 3 с., №6 – 3 с., №8 – 3 с., №9 – 4 с., №14 – 3 с., №16. – 3 с.
2. Котова О. Нонконформізм в образотворчому мистецтві Одеси як явище культури 60-80-х років ХХ століття: Дис... канд. наук: 26.00.01. – К., 2008. – 193 с.
3. Медведева Л. В. Сильова еволюція творчості В. І. Зарецького в контексті мистецького нонконформізму 60-80-х років ХХ століття: Дис... канд. мист-ва: 17.00.01. – К., 2003. – 208 с.
4. Мистецтво Одеси в колекції Михайла Кнобеля: Альбом / Авт. проекту М.З. Кнобель; авт. вст. ст.: М. Кнобель, М. Маричевський, Т. Басанець, О. Федорук, Г. Міщенко й ін. – Одеса-Київ: Редакція журналу «Образотворче мистецтво» НСХУ, 2002. – 192 с.
5. Петрова О. «Ноїв ковчег». Живопис України другої половини ХХ ст. Тенденції // Мистецтво України ХХ століття: Каталог. – К.: ААУ, НІГМА, 1998. – С.117–151.
6. Портфолио. Искусство Одессы 1990-х: Сборник текстов / Авт. ст.: Т. Басанец, М. Жаркова, Ф. Кохрихт, Е. Рашковецкий, А. Ройтбурд и др. – Одесса: ЦСИ, Ассоциация «Новое искусство», 1999. – 314 с.
7. Сучасне мистецтво з України. Виставка живопису-малюнків-скульптури. Мюнхен. Лондон. Нью-Йорк. Париж 1979: Каталог / Авт. вст. ст. М. Мудрак. – Мюнхен-Париж: Комітет пересувних виставок, 1979. – 55 с.
8. Українське малАРТство (60-80 рр.) / Авт. вст. ст. Г. Склярєнко. – Soviart, Одессе, 1992. – 141 с.
9. Черный квадрат над Черным морем: Сб. / Сост. Е.М. Голубовский, Ф.Д. Кохрихт, Т.В. Щурова; авт. ст.: О. Барковская, Т. Басанец, Е. Голубовский, Ф. Кохрихт, М. Рашковецкий, О. Савицкая, Е. Шелестова, Т. Щурова и др. – О.: Друк, 2001. – 264 с.